

PREISPITIVANJE NARATIVNIH SVOJSTAVA I DOGMATSKOG SHVATANJA ZIDA – DOPRINOS SHVATANJU LIMINALNOSTI ARHITEKTURE U ZRCALU FORME I STRUKTURE

Katarina BOŠNJAK KARADŽA

University of Sarajevo, Faculty of Architecture
Patrotske lige 30, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: katarinab@af.unsa.ba

ABSTRACT

Arhitektura ima ulogu medija komuniciranja i fabriciranja percepcije istina i dogmi nekog društva na određenom prostoru i u određenom vremenu, a zid kao čovjeku najpristupačniji element u tom procesu ima značajnu ulogu kao nosilac simboličko-reprezentacijske funkcije arhitekture, prevazilazeći na taj način svoj tektonski okvir. Pozicija zida na sučelju intencije zaustavljanja i propuštanja socioprostornih tokova unutar urboarhitektonskog ansambla čini ga liminalnim artefaktom podložnim višestrukoj interpretaciji. Iz tog razloga, preispitivani su brojni aspekti prepoznatih vezujućih narativa – zaštite, komunikacije, obilježavanja i sjećanja, koji su ukazali na postojanje transcendencije ideje i poimanja svetosti kroz povijest građenja. Cilj rada je preispitivanje postojanja relacije između inherentne liminalnosti zida i vrste narativa koju definira čovjek kao odgovor na prepoznatu liminalnost, te porijekla čovjekove potrebe za ograđivanjem – za barijerama koje su produkt traženja i stvaranja smisla i značenja u istinama i dogmama. Jedan od odgovora krije se u teološkoj filozofiji kao uzroku strukturalnih dogmi u arhitekturi, koji kroz metaforički izričaj utemeljen na subjektivnom patološkom dogmatizmu religijskog poimanja svijeta može ostvariti doslovnu kolektivnu interpretaciju kroz artefakt zida.

Ključne riječi: zid, narativ, liminalnost, transcendencija svetosti, Monad

Architecture has the role to mediate communication and fabrication of perception of truth and dogmas of a society in certain space and time, and the wall, as the most accessible element, plays a significant role in this process as the bearer of the symbolic-representational function of architecture, thus overcoming its tectonic

definition. The position of the wall at the interface of intention of blocking and permeating socio-spatial flows within the urbo-architectural ensemble makes it a liminal artifact subject to multiple interpretations. For this reason, numerous aspects of recognized binding narratives – protection, communication, marking and memory – were examined, indicating the existence of transcendence of the idea and concept of sanctity throughout the history of construction. Goal of this paper is to examine the existence of relationship between the inherent liminality of the wall and the type of narrative that men define responding to recognized liminality, that is, the origin of man's need for enclosure – for barriers that are the product of seeking and creating sense and meaning in truths and dogmas. One of the answers lies in theological philosophy as the cause of structural dogmas in architecture, which through a metaphorical expression based on the subjective pathological dogmatism of the religious conception of the world can realize a literal collective interpretation through the artefact of the wall.

Key words: wall, narrative, liminality, transcendence of sanctity, Monad

1.0 Uvod

Arhitektura je, povijesno gledano, medij utjelovljenja fragmentiranih svjetova i njihovih tumačenja kroz subjektivnu, nacionalnu, teritorijalnu, ljudsku i *neljudsku* dimenziju. Svaka od tih dimenzija *piše* i *živi* svoju dogmu, koja je, u različitim stajalištima, i nečija istina. U misiji definiranja istine pozicija arhitekture je konstantno promjenjiva. Priroda istine definirana je suživotom *stvarnog*, fabriciranog i percipiranog (koji se međusobno ne isključuju), što nas navodi na razmišljanje da su ljudi tvorci istine, njeni primarni *uživaoci* i, posljedično, zagovarači, a položaj arhitekture u odnosu čovjeka, istine i dogme je kauzalan – ona je sredstvo izraza i refleksija istina, manipuliranja njima, te njihovog projektovanja i brisanja. To znači da se istina i dogma isprepliću (naročito u snažnom arhitektonskom mediju), njihove granice su zamagljene, često nepostojeće, odnosno, neperceptivne za onog koji misli i živi svoju istinu. Istina utjelovljuje društvenu i kulturološku misao utisnutu u arhitekturu, stvarajući narativ i materijalnost istine koja, konačno, živi kroz (i stvara) memoriju, identitet i misao.

Misao je forma *stvaranja*, a arhitektura je forma misli. U ovom promišljanju, značaj arhitekture leži upravo u tome da, ukoliko svoju istinu upisujemo u arhitekturu, to znači da arhitektura tu istinu reflektira, a stvoreni narativ živi u prostoru i utječe na ljude koji ga koriste. Arhitektura kao medij (de)kodiranja emocija, namjera, potreba i povijesti utjelovljuje ontološko-epistemološku dualnost ljudskog obitavanja i promišljanja o sebi i svom okruženju.

Od svih elemenata strukturalne konstrukcije arhitekture zid je prepoznat kao artefakt koji utjelovljuje brojne narative ljudskog postojanja i stvaranja, prevazilazeći svoj tektonski okvir. Ovdje želimo napraviti jedan doprinos tom promišljanju analizom i redukcijom zida kao tektonskog elementa na njegovu intencionalnost, posmatrajući ga u okviru njegove liminalnosti i narativnih svojstava koji proizlaze iz nje, a posmatrajući ga u doslovnom i metaforičkom poimanju. Konačni cilj rada je preispitivanje postojanja relacije između inherentne liminalnosti zida i vrste narativa

koju definira čovjek kao odgovor na prepoznatu liminalnost, te preispitivanje porijekla čovjekove potrebe za ograđivanjem – za barijerama koje su produkt traženja i stvaranja smisla i značenja u istinama i dogmama.

2.0 Dogmatsko učenje o arhitekturi

Dogma u arhitekturi ogleda se u učenju o njenoj strukturalnoj konstrukciji i supstanci konstitucije gradbenih elemenata, koje Gotfried Semper (1989) definira kao ognjište (srce), platformu (bazu), krov i ovojnice¹, pri čemu su ovojnice (zidovi) “nosioci složene i specifične reprezentacijsko-simboličke funkcije” (Šerman, 2000, 150). Pukim definiranjem konstitutivnih elemenata arhitekture postavljamo zamku shvatanja arhitekture kao kolaža njenih dijelova, na način diktiran tipološkim određenjem i “željenim formalnim karakterom” (ibid, 143). Da bi se to izbjeglo, potrebno je proniknuti dalje od ove stvarnosti u *subjektivne istine* ovih elemenata. Bitno je razumjeti da, iako je zid artefakt, odnosno *napravljeni* objekt koji zavisi od svoje materijalne konstitucije, on ne djeluje samo kao materijalni nego i kao socijalni objekt, koji se *ostvaruje* u zavisnosti od svog konteksta. To znači da je zid u uzročno-posljedičnoj relaciji sa socio-prostornim kontekstom u kojem se nalazi.

Arhitektura općenito, ali zid kao nama najpristupačniji element (zbog perspektive iz koje ga posmatramo i doživljavamo), je stvorena reprezentacija svijeta, koja ima uporište u namjeri oblikovanja svijeta iznutra, usmjerenoj ka vanjštini. Zid postaje granica tumačenja, presjecište istine i dogme, *veo* koji utjelovljuje viši poredak stvari, a istovremeno je element tektonike arhitekture, u čemu se prepoznaje upravo njegova dualnost, ljudskim duhom nametnute dogme, naznačive u kontekstu razgraničenja (zid kao metafizički prag te zid kao odbojno razgraničavanje egzistencijalnog prostora).

¹ Ognjište je, u simboličkom smislu, temeljni preduvjet društva i njegov središnji simbolički element. Platforma (baza) uzdiže ognjište kao središnji socijalni element od tla, te shodno tome promovira princip stereotomije kao generalnu logiku. Konstruktivni kostur i krov imaju kao svoj osnovni pragmatični zadatak nošenje i zaštitu, a u svojoj biti vjerno predočavaju strukturalni princip tektonike (Šerman, 2000, 150).

Jednodimenzionalno definiranje zida kao pukog elementa tektonike banalizira potencijal njegovog utjecaja u prostoru i društvu, koji može biti veći nego ijedne strukovno priznate arhitektonske strukture. Arhitekturom se zid mistificira, uz često zanemarivanje značaja manifestacije tjelesnog na duhovnu sferu i obratno.² Zanemaruje se uloga *tehne*³ i moć identifikacije osobe s jednim arhitektonskim elementom. Zid je sredstvo konstruktivne komunikacije gradbenog materijala i može biti utjelovljenje arhitektonskog *oprostorenja* intencije, zasnovano na osjetu, prenoseći zamišljenu atmosferu na korisnike prostora. Zid može biti tišina, samoća, molitva, utjelovljenje najglasnijih privatnih želja. Može biti askeza, ali i izraz bogatstva i staleža. Može biti odraz stila, dakle, odraz vremena. Zid može nositi namjeru sakralnosti, te nosi osjećanje i utjelovljuje sjećanje. Zid je zapis o nekom proteklom vremenu, iskaz kolektivne memorije – namjerno ili posljedično – svjedočenjem nekom bitnom događaju. Potpora, maska, simulacija i zaštita.

Zid je, konačno, i podjela, što sa sobom nosi *dualnost oprostorenja*. Urbano i ruralno. Profano i sakralno. Unutrašnjost i vanjšina. Privatno i javno. Uključeno i isključeno. Pripadnost jednoj ili drugoj strani. Dualnost podrazumijeva i obligatornu identifikaciju. S jedne strane zid je sredstvo kontrole, s druge strane utjelovljena viktimizacija. Sve ovo upućuje nas na prisustvo dimenzije liminalnosti zida, koju je potrebno dublje istražiti.

² Najranije obodne stijene bile su mišljene i stvarane kroz logiku prvih materijalno-tehnoloških odrednica, ali su dekoracijama i korištenim motivima uspostavljali komunikaciju s neposrednom okolinom te svjedočili o suvremenom tumačenju svijeta i kulturno-duhovnim nazorima i aspiracijama. Istodobno su utjelovljavali logiku vlastitog (materijalnog) nastajanja i istinu autentičnog intelektualnog i duhovnog doživljaja; na (tehnički) logičan i suvisao, materijalu jedini primjeren način, iznosili su istinski mišljene i istinski življene simboličke i etičko-poetičke poruke (Šerman, 2000, 166-170).

³ *Tehna* u skupnom teorijsko-iskustvenom smislu znači: “skriveno” preslikavanje – ogledanje kulturološki simboličkog iskustva nekog društva, uspostavljeno “tajnovitom” vještinom tehnike; rukom samoproizvedeno, korisno namjeni predmeta za upotrebu bilo kome. Ona – *tehna* – je ljudsko “pravo” da “oslikava” predstave o stvarima svrhe, stečene samoiskustvom (Hamidović, 2014, 188).

3.0 Zid kao liminalni artefakt

Antropološki koncept liminalnosti (lat. *limen* – prag), u svojoj suštini, obuhvata sve pojave, procese i prostore koji se nalaze na pragu između dva definirana stanja, pri čemu mogu imati karakteristike i jednog i drugog stanja, ali ne pripadaju ni jednom (vidi: Turner, 1974). Zid kao artefakt koji postoji u nekom kontekstu nalazi se na rascjepu između atmosfera, dakle, zid najavljuje promjenu, što mu daje dimenziju liminalnosti.

Od pojave zasnivanja stalnih nastambi na otvorenom prostoru i izgradnje stambenih naselja, ubrzo je potreba za zaštitom teritorije i svega što je ona podrazumijevala (prostor i prateći resursi, stanovništvo i ostvarena dobra) producirala zidove kao sredstvo ne samo zaštite nego i komunikacije drugim grupama da je taj prostor *obilježen* pripadnošću. Dakle, zid je u ovom kontekstu najavljivao promjenu kodeksa ponašanja, odnosno, najavljivao je prag na kojem stranac postaje posjetilac/gost od kojeg se očekuje (re)definiranje *sebe* u skladu s normama grupe kojoj prostor obilježen zidom pripada.⁴

Uspostavljanjem relacije mentalne slike ogradenog prostora i dojma odredišta kretanja zid je postao reprezentacija naselja, što će poslije prerasti u reprezentacije gradova, a zatim i država. Jean François Sobry u svom djelu *De l'architecture* (u: Kostof, 1991, 38) tvrdi da grad bez zidova nije grad, što ukazuje na značaj ograničenjâ u percepciji grada uopće.⁵ U rimskoj kulturi zidine su bile *res sacrae* te im je dodijeljeno vlastito božanstvo Terminus i bog Janus, zaštitnik vrata i prolaza (Lee, 2014). U polisu zidine nisu percipirane samo kao barijera između grada i sela (između civilizacije i divljaštva) nego kao spomenik građanima koji su pripadali polisu (Hansen, 2006, 104), a njihove svete dimenzije

⁴ Ovo je motiv koji će se zadržati i nadograditi u interpretacijama materijalnih i socijalnih zidova u budućnosti, te u carinskim običajima i posredovanjem prelaza graničnim objektima (pasoši i vize).

⁵ Latinska riječ za zidove zgrada *paries* izgubila je svoje prvobitno značenje i u šesnaestom vijeku se u anatomiji počela koristiti za opisivanje membrana organa ljudskog tijela, što ukazuje na transcendenciju značenja ograničavanja u smislu prostornosti grada do prostornosti tijela (Fontana-Giusti, 2011).

su bile “ekstenzija svetosti polisa” (Jütte, 2014, 214). Dodavanje ove dimenzije jednom liminalnom artefaktu uvjetovalo je i pojavu apotropejskih značenja zidova i metafizičke dimenzije zaštite i sigurnosti, koji su odgovor na nesigurnost proizvedenu osjećanjem liminalnosti te *uprostorenje* pratećeg sujevjerja i straha. Naprimjer, gradske zidine srednjovjekovnog grada apotropejska svojstva su pridavala prikazima svetaca i Djevice Marije na zidinama (uglavnom na ulaznim kapijama, upravo iz razloga što su kapije tačka koja se suprotstavlja prirodi zida kao artefakta što *zaustavlja* i daje mu dimenziju propusnosti).⁶

Simboličko-reprezentacijska funkcija zidina, kao *lica grada* (Jütte, 2014, 210), može se pratiti i kroz težnju ka individualizaciji vanjske strane zida, kroz obradu kojoj je cilj slanje određene poruke (poziv, odbijanje ili prosto informacija o sadržaju, funkciji i statusu onog koji se nalazi iza zida). Ova funkcija zida kao odgovor na njegovu liminalnost ukazuje na ulogu zida kao komunikacijskog sredstva što posreduje ranije spomenutom (re)definiranju osobe koja se suočava s prelazom i promjenom najavljenom zidom. Na nivou grada, to se prepoznaje u kontekstu promjene između urbanog i ruralnog prostora, koja je povijesno bila oprostorena kroz zidine. Na nivou objekata, zidovi obavijaju definirani unutrašnji prostor i uspostavljaju gradaciju javnosti prostora⁷ unutar urboarhitektonskog ansambla. Na taj način, zidovi posreduju promjenom između unutrašnjeg i vanjskog prostora, javnog i privatnog prostora te definiraju percipiranje ideje doslovnog i simboličkog posjedovanja prostora, posredujući promjenom između *našeg* i *tudjeg* prostora. Na taj način, zidovi djeluju i kao ekstenzija kontrole, autoriteta i moći društva nad teritorijom. Sve ovo omogućuje nam strukturiranje življenog prostora i socijalnih relacija sadržanih u njemu, što izdvaja zid iz svog

⁶ U egipatskim gradovima markacija granice između polisa obilježena je stelama sa zaštitničkim božanstvom Zeus Herkeios (“od ograde”) (Arendt, 1958, 30), koji se smatrao zaštitnikom granica, a poslije i zidova kuće. Zeus Herkeios se poistovjećivao sa pojmom kuće u tolikoj mjeri da su Atinjani, kada su htjeli saznati gdje neko živi, postavljali pitanje: “Gdje je tvoj Zeus Herkeios?” (Mikalson, 2010, 125).

⁷ Kompleksnost ove gradacije ovisi o kulturološkom kontekstu.

tektonskog okvira i daje mu dvojaku ulogu da bude sredstvo kojim se nameću socijalne i prostorne norme, te da bude odraz ljudskog djelovanja koje ima za cilj da definiira te norme. Dakle, zid kao element koji stoji na pragu ambivalentnosti i tenzije između suprotstavljenih tendencija prostora koje razgraničava posreduje razumijevanju prostora kao reprezentacije društva u cjelini, te nekih njegovih aspekata.

U tom kontekstu istaknut ćemo ulogu zida kao razgraničenja između prostora naglašene suprotnosti – zid kao granica između sakralnog i profanog prostora, i zid kao granica između prostora slobode i zatočeništva. U poređenju, uloga zida u posredovanju prelaza između ove dvije vrste prostora je ista – on razdvaja dva karaktera prostora, ali prostorna logika *usmjerenja* zida u okviru ova dva scenarija je obrnuta. Da elaboriramo, kada promišljamo o sakralnosti u prostornim okvirima, zid se interpretira kao ovojnica prostora u koji je upisana svetost⁸ posredstvom religijskih simbola, rituala i pravila, te prostornih koncepcija koji ih podržavaju. Ograđeni prostor sakralnosti teži praznini ili izobilju (zavisno od religije), koja je odraz tumačenja *sebstva* kojem težimo kroz život posvećen Bogu, a uloga zida kao liminalnog artefakta je posredovanje prelaska i *postajanja* koje taj prelazak podrazumijeva, te zaštita sakralnog prostora od okruženja. Osim sakralnih objekata, ovdje podrazumijevamo i povijesni trenutak spajanja gradskih utvrda i hramova, kada je granica između sakralnog i profanog prostora postala još izraženija u svakodnevnom životu u gradu, a slika *svetosti* se još više *upisala* u ideju zida koji ju je štitio. U prostorima zatočeništva zid je koncipiran kao element koji štiti vanjštinu, odnosno prostor slobode, od onih koji su zatočeni zbog svoje nemogućnosti da se prilagode očekivanim društvenim normama.⁹ U ovom kontekstu, zid postoji da bi uklonio i sakrio ne nešto što je sveto i čemu treba zaštita, nego nešto što je nedostojanstveno i opasno, a upravo to su “lekcije” koje

⁸ To može biti sakralni objekat, prostor za molitvu, ali i svetište koje ne podrazumijeva građenu strukturu kao potporu sakralnosti.

⁹ Prostorima zatočeništva obuhvatamo, prvenstveno, zatvore i umobolnice, po uzoru na Foucaultova promišljanja o socijalnoj kontroli (Foucault, 1975, 1965).

se primjenjuju pri moderiranju konfliktnih međuodnosa grupa ljudi i segregacijskih politika u kojima zid često igra ključnu ulogu.

Sve navedeno upućuje na mogućnost prepoznavanja različitih narativa zida u sociofizičkom smislu, koje su proizašle iz njegove liminalne pozicije.

4.0 Narativnost zida

Narativ je kontekstualni i kontingentni proces stvaranja smisla, omogućen stvaranjem granica između prostornih, vremenskih i situacijskih kontrasta, kroz tri inherentna procesa – kontekstualizacija, intersubjektivno pozicioniranje i relevantnosti (De Luca Picione & Valsiner, 2017). Moguće je prepoznati nekoliko (povezanih i preklapajućih) narativa zida – zaštita, komunikacija, obilježavanje i sjećanje, a njihova narativna ekspresija može se manifestirati i percipirati na različite načine, u zavisnosti od njihovog šireg konteksta (socijalnog, kulturološkog, političkog, fizičkog...).

**Narativ zaštite*

Narativ zaštite, kao što je pokazao primjer liminalne pozicije zida na pragu sakralno – profano i sloboda – zatočeništvo, ima dva usmjerenja – ka vani i ka unutra. Stoga, narativ zida u kontekstu zaštite može podrazumijevati zabranu i/ili posredovanje, iako se oba scenarija manifestiraju kao podjela. Općenito, narativ zabrane, kao manifestacija rigidne podjele, osim fizičkog aspekta zaštite, obuhvata osiguravanje očuvanja grupnog identiteta i samoodređenja (što se može manifestirati dobrovoljnom i prisilnom izolacijom i segregacijom). Narativ posredovanja podrazumijeva uspostavljanje odnosa između razdvojenih kontrasta i filtriranje nepoželjnih (fizičkih i metafizičkih) prodora vanjštine. Mumford (2006) prepoznaje trenutak urbanizacije kao antropološku promjenu onda kada je zid postao markacija granica grada, kada su ljudi izgubili moć nad svojim životom i prostorom koju su imali dok su živjeli na otvorenom, time postavši ranjivijima (fizički i mentalno) unutar zaštite zidova, oslanjajući se na usvajanje kraljeve riječi kao zakona i vojnu zaštitu koja je podrazumijevala stanje iščekivanja sukoba. Konačno, zaštita koju su zidovi simbolizirali,

a simbolizirali su i strah, zatvarajući društvo u ciklus zaštite i paranoje, što se očituje kao fenomen prisutan u okviru rastuće suvremene pojave zatvorenih zajednica, te zidova kao produkta nasilja, koji fizički razdvajaju gradove i države.¹⁰

**Narativ komunikacije*

Narativ komunikacije uključuje njena dva aspekta – komunikacija o sebi i o *Drugome* (Waldenfels, 2011). Ponovno, ovo je dvosmjernan proces, gdje zid kao granica koja ujedinjuje jedan prostor i razdvaja ga od drugog komunicira i interno i eksterno poruku kakav je prostor (i grupa ljudi) koji je objedinjen u okviru zidova, te komunicira *raspoloženje* unutrašnjosti ka vanjštini – *Drugome*, odnosno, prenosi poruku o (ne)postojanju dobrodošlice u ograđeni prostor, te komunicira potrebu prilagodbe (ukoliko postoji) normama koje su očuvane u tom prostoru. Također, čovjekovo obilježavanje zida (ukrašavanje, grafiti, vandalizam) ukazuje i na postojanje nivoa komunikacije *O zidu* (naročito kada je zid odraz socijalne patologije). Ovaj narativ zida vezuje se uz proces stvaranja (osobnog, grupnog, prostornog) identiteta – zid stvara distinkciju i diferencijaciju određenog prostora (i ljudi unutar njega) i posreduje uspostavljanje međusobnih veza te njihovu komunikaciju prema vanjštini. Stoga, može se reći da zidovi učestvuju u definiranju obitelji (osobe unutar zidova stambenog prostora), kolega (osobe unutar zidova radnog mjesta), ili istovjernika (osobe koje obožavaju unutar zidova sakralnog objekta) (Brighenti & Kärrholm, 2019, 7). Taj proces pomaže artikulaciji identiteta prostora i ljudi, na osnovu kojeg se uspostavlja određeni nivo razdvajanja od sociofizičkog okruženja (u zavisnosti od konteksta). Evolucija uloge zida na nivou grada ukazuje na usložnjavanje odnosa moći koje on regulira, te ukazuje na vezu između narativa zaštite i komunikacije – uloga zida kao zaštita grada preslikala se na ulogu zida dvora kao zaštita kralja, te reprezentacija autoriteta, a unutar dvora zidovi su odražavali odnose moći te položaj ljudi na društvenoj ljestvici, pri čemu

¹⁰ Procijenjeno je da je u posljednjih nekoliko decenija izgrađeno preko 40.000 km zidova i ograda koji demarkiraju prostore različitih (uglavnom nacionalnih) pripadnosti (Brighenti & Kärrholm, 2019, 1).

su neki ljudi imali privilegiju pristupa odbranljivom, zaštićenom prostoru, dok su drugi isključeni iz njih i smatrani prijetnjom. Može se reći da je uloga zaštite selektivna, a narativna svojstva koja proizlaze iz nje imaju višestruke perspektive, upravo u zavisnosti od (socijalne) pozicije posmatrača u odnosu na zid i intenciju koju on utjelovljuje i komunicira.

**Narativ obilježavanja*

Narativ obilježavanja podrazumijeva dva nivoa – zid kao vrijeme i zid kao prostor, nadovezujući se na prethodno prepoznate narative. Obilježavanje jest neka vrsta komunikacije, naročito kada je posmatramo u striktno prostornim okvirima, no, ovdje mislimo na sam čin izgradnje zida u svrhu označavanja kontura prostora koji je iz nekog razloga (funkcionalnog, estetskog, socijalnog, ideološkog, političkog...) istaknut i ograđen. Zid je, zapravo, “osnovno sredstvo teritorijalizacije” (ibid.). Osim zida i pratećih elemenata (ograda, nadzora, kapija...) to može podrazumijevati korištenje simbola i boja, dekoracija, materijala, tekstova, grafita, upozorenja, poziva (...), zavisno od socioprostornog konteksta konkretnog zida. U ovom aspektu, materijalnost zida kao vertikalnog razdvajanja igra značajnu ulogu – modernizam i fragmentacija zida u svrhu “oslobađanja” prostora otvorili su put ka preispitivanju efekta jukstapozicije transparentnosti i čvrstoće zida, koji u okviru suvremenih arhitektonskih trendova preispituje ulogu vizuelne veze u gradaciji privatnosti ograđenih prostora te, općenito, živosti i bezbjednosti sagledivih urbanih prostora. S druge strane, narativ zida kao obilježavanja vremena odnosi se na aspekt spontanog prepoznavanja vremenitosti prostora kroz stilsko oblikovanje zida kao elementa urboarhitektonskog ansambla ili postojanje zida kao relikvije nekog događaja ili perioda (naprimjer, Berlinski zid ili Zidovi mira u Belfastu). Vremenitost prostora je vezana uz zid naročito u kontekstu kontinuiteta promjena estetskih, socijalnih i duhovnih promišljanja o ritmu, materijalnoj ekspresiji i dekoraciji, pri čemu se najočiglednija promjena javlja sa modernističkim odbijanjem dekoracija i insistiranjem na univerzalnosti i čistoći površina kao pokazatelja slobode duha, koju

najbolje pokazuje Loosova kritika kiča (vidi: Adolf Loos, 1912) i zagovaranje radikalnog estetskog purizma kroz apsolutnu zabranu svih ornamenata i historicizma kao znakova nazadnosti, te transformacija ideje ornamenta iz “fetiša u tabu” (Gusevich, 1988, 123), što će imati univerzalan utjecaj na arhitektonsko oblikovanje u budućnosti. Na neki način svaki zid, kao dio urboarhitektonskog ansambla, je relikvija, trag nekog prošlog vremena, događaja i vezujućeg prostora, međutim, način odnosa prema zidu kao relikviji raslojava evoluciju relacije vremena, prostora, društva i zida kao produkta te relacije. Objasniti ćemo kroz komparaciju dva primjera na nivou grada, gdje je zid moguće posmatrati kao (politički) artefakt izdvojen iz arhitektonskog okvira poimanja cjeline. Berlinski zid, koji je 28 godina simbolizirao sudar komunizma i demokratije, nakon rušenja je poprimio novu dimenziju – zid je ritualno otkidan, a stanovništvo i turisti su čuvali komade zida kao relikvije i svjedočanstva jedne ere i prevazilaženja naizgled nesavladivog socioprostornog konflikta. S druge strane, Belfast je nakon potpisivanja mirovnih sporazuma povećao količinu zidova koja razdvaja stanovništvo, što je posljedica poistovjećivanja artefakta zida sa memorijom o prvobitnim razlozima potrebe za zidom, što, zauzvrat, reproducira percepciju potrebe za novim zidovima, potvrđujući postojanje relacije između paranoje i zida kao izgrađenog elementa u funkciji zaštite stanovništva. U tom kontekstu, zid je relikvija koja utjelovljuje proces podjele grada i društva. Ponovno, ovaj narativ vezuje se za artikulaciju i manifestaciju identiteta i pomaže nam pri sagledavanju i razumijevanju (gradskih) prostora i njihove slojevitosti.

**Narativ sjećanja*

Konačno, narativ sjećanja podrazumijeva dimenzije *djelovanja* i *bivanja*, odnosno, podrazumijeva prakse i ideje koje se vezuju uz zid, kroz aspekte rituala, spomenika i memorijala. Narativ rituala ogleda se unutar brojnih ritualnih praksi koje se vezuju za čin izgradnje zida kao vida definiranja granice prostora (naprimjer, prinošenje žrtve¹¹), te rituale koji se

¹¹ Kompleksnost rituala pratila je povećanje socijalne kompleksnosti – u Kini, naprimjer,

moгу odvijati na zidu i oko zida (Zid plača je najprominentniji primjer ovih praksi). Kada su granice grada bile definirane zidom, ritualne prakse koju su pratile definiranje granice i izgradnju zida povijesno su bile globalno rasprostranjene. Prostor budućeg grada se tim činom posvećivao,¹² te, osim fizičke zaštite koju su zidovi pružali, prizivana je i metafizička zaštita grada. Ritual izgradnje zidova, kao *res sacrae*, često je uključivao čitavu javnost, utjelovljujući na taj način stanovništvo koje će zid štiti i objediniti, a sam ritual je poticao stvaranje zajednice.

Nadalje, s obzirom na to da zid jest arhitektonski element, pa samim tim i dio urboarhitektonskog ansambla, on neminovno odražava prepoznate vrijednosti građevine koje tvori. Stoga, ukoliko je građevina prepoznata kao spomenik, zid kao dio te građevine je ekstenzija spomeničkih vrijednosti, on učestvuje u tvorbi spomenika. Međutim, u određenom kontekstu zid kao samostalan artefakt može (zbog funkcije, statusa, veličine, tehničko-tehnološkog podviga, otpora vremenu...) postati spomenik, utjelovljujući reprezentaciju jednog vremena i prostora (kao što je slučaj sa Berlinskim ili Kineskim zidom).

Konačno, u kontekstu narativa sjećanja, prepoznat je potencijal zida kao kulise za ekspresiju sjećanja na određeni događaj, vrijeme i ljude, odnosno, zid je često korišten kao permanentni element memorijala, ciljano izgrađen u svrhu sjećanja i podsjećanja, postajući na taj način provodnik iscjeljenja kao sastavni dio (gradskih) prostora (izuzetan primjer je

arheološka nalazišta sadrže ostatke keramike kao prvih ritualnih prinošenja, no, kasnije izgrađeni zidovi su uključivali životinjske i ljudske ostatke kao dio ritualnih praksi, pri čemu su ljudski ostaci pripadali uglavnom neprijateljima, što je trebalo dodatno učvrstiti osjećaj integracije zajednice i grupnog identiteta. Interesantan je podatak da je prinošenje ljudske žrtve kulminiralo u periodu formiranja ranih država u Kini, ukazujući na vezu rituala izgradnje zida i stvaranja ideološke baze ranih država, tradicija i etničkog identiteta (Qian, 2019).

¹² Ritual osnivanja grada Rima i budućih rimskih gradova, zapravo, najbolje objašnjava značaj fenomena granice i zida u kontekstu grada – grad je postao tek nakon što su mu definirane i *iskomunicirane* granice. Ritual osnivanja grada je, na neki način, uvijek “anamneza – podsjećanje na božansko ‘uvođenje’ središta svijeta. Stoga, graditelji ne mogu samovoljno odabrati mjesto za gradnju grada, nego ga moraju ‘otkriti’ kroz božansko djelovanje” i tu položiti njegove zidine (Rykwert, 1988, 89).

Vietnam Veterans Memorial u Washingtonu). Narativ sjećanja transcendirira posredstvom zida svetost memorije kao nematerijalnog fenomena, vezujući je za kontekst sadašnjeg trenutka. Ponovno možemo prepoznati međusobnu povezanost navedenih narativa, s naglaskom na njihovom učešću i značaju u formiranju identiteta.

Prepoznata narativna svojstva, koja se međusobno isprepliću i utječu jedna na druga, odražavaju ljudsku, općenito, fluidnu i dinamičnu percepciju svijeta i sebe, u fizičkom i metafizičkom smislu. Narativ, kao odraz stvaranja smisla, prepoznaje višestruku ulogu zida u ljudskom djelovanju i vezi s prostorom, preispitujući proces postajanja čovjeka, društva i prostora. U svemu navedenom prepoznajemo da zid nije samo fizički artefakt, nego artefakt koji preslikava dualnost čovjeka u prostor, što je, smatramo, ukorijenjeno u iskonskim nagonima čovjeka da objasni i strukturira svoj svijet te da se zaštiti od njega u svrhu osiguranja vlastitog (fizičkog i duhovnog) opstanka, gdje uviđamo suštinsku potragu za istinom (koja stvara dogme) kroz racionalizaciju svijeta i *sebe*, često kroz imaginarno. Transcendencija ideje svetosti u zaštitu, memoriju i identitet posredstvom zida nalaže potrebu preispitivanja relacije strukturiranja svijeta kroz poimanje ideje Boga kao izvora svetosti i zida kao artefakta koji podrazumijeva značenje podjele. Arhitektura zida *osjeća* se kao moć – skrivena – i shvatanje koncepcije svetosti – *Boga, sebstva* i fenomena *Drugog*, kao nečega *stranog* koje korijen ima u samom njemu.

5.0 Osjećanje dogme o Bogu¹³

*Ja sam koji jesam.*¹⁴

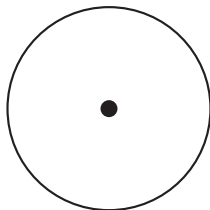
Koncepcija *Boga* ili *Vrhovnog Bića* seže u prošlost, do početaka razvoja i buđenja ljudske svijesti, od animizma do teizma. S razvojem svijesti, pitanja koja je čovjek imao o smislu egzistencije, o *sebi*, o duši i smrti su se usložnjavala.

Ne dovodeći u pitanje dogmatske rasprave koja je religija *ispravnija* (to je pitanje koje samo po sebi poništava suštinu religije, a upravo je ono najčešći izvor sukoba koji rezultiraju podizanjem zidova između sukobljenih strana), osvrnimo se na općeprihvaćenu ovozemaljsku praksu religije. *Oci* monoteističkih religija pod krinkom milostivosti slave Boga koji je stvoren na sliku čovjeka – osvetoljubivi, pohlepni, nepopustljivi, antropomorfizirani lik autoriteta koji kažnjava sve koji odstupaju od *Njegovih* pravila, s *Njim* se može pregovarati molitvama, može *Ga* se prevariti praznim obećanjima i potkupiti u religijskim ustanovama. Bog razumije novac i ima svoj cjenovnik. Bog je oličenje straha, iako je čovjek prvobitno *stvorio* bogove iz ljubavi prema njima, svojim prirodnim zaštitnicima, a poslije je shvatio da ideju o njima može koristiti u svrhu manipulacije strahom. Antropomorfizacija je kognitivni odbrambeni mehanizam čovjeka, koji pojednostavljuje kompleksnu ideju sveobuhvatnog Boga i čini ga bližim čovjeku, što je prvi zid koji podižemo – usmjeren je interno, čime ograničavamo ideju Boga na oskudni ovozemaljski vokabular ljudskih osobina. Ovo poimanje nam, ujedno,

¹³ Vlastiti otklon prema teološki utemeljenom, a ovdje rekapituliranom, je viđenje – osjećanje dogme o Bogu. Smatramo da je ideja Boga oksimoron, to je apstruzni pokušaj korištenja imaginarnog kao način racionaliziranja svijeta oko nas i nas samih, te u tom kontekstu promišljamo o borbi ljudskog duha da savlada okvir te spoznaje.

¹⁴ *Ja sam koji jesam* se iskazuje kao ime Božije Mojsiju kroz gorući grm, što se može tumačiti kao Božija izjava: *Ja postojim!*, *Ja nemam početak ni kraj!*, iskaz neovisnosti od ostatka svemira, te iskaz konstantnosti (on ne postaje, on jest), stoga je mjerilo istine. Naše subjektivno tumačenje jeste da izjava *Ja sam koji jesam* ima namjeru transcendirati u govornika, objašnjavajući Boga kao subjektivnu stvarnost, dakle, Bog je nešto što postoji u nama.

pomaže pri samoidentifikaciji, što je, smatramo, drugi zid koji podižemo – usmjeren eksterno.¹⁵

Slika 1: Simbol korišten za predstavljanje prvog metafizičkog bića (*Monad* ili *Apsolutni*) (Izvor: [https://en.wikipedia.org/wiki/Monad_\(philosophy\)#/media/File:Monad.svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Monad_(philosophy)#/media/File:Monad.svg), pristupljeno 06. 02. 2019)

Ljudska je potreba i način da objasni beskonačnost davanjem suprotnih epiteta, koji joj daju gornje i donje granice i smještaju je u okvir *pojmljivosti*. Ovu potrebu prepoznajemo upravo u simboličkoj reprezentaciji singularnog metafizičkog entiteta *Monad* (*Apsolutni*),¹⁶ predstavljenim elementima tačke, linije i kruga (Slika 1). Tu postoji diskrepancija aksioma geometrijskog iščitavanja njegove simboličke reprezentacije, koja je odraz ljudskih ograničenja. Ukoliko imamo na umu da definicija *apsolutnog* u sebi nosi poimanje *beskonačnosti* i *neograničenosti*, a *tehna* strukturu arhitekture, njegova simbolička reprezentacija je pokazatelj ljudske nesposobnosti da pojmi beskonačnost osim svođenjem na ljudski vokabular ograničenosti ili njegove razgraničene svrhe. Razmotrimo sada logos elemenata simbola *Apsolutnog* – tačka, linija i krug. Aksiom geometrijskog iščitavanja nalaže da tačka označava poziciju – a kako beskonačno može imati poziciju? Linija, općenito, označava dužinu, pravac i ponovno poziciju. S obzirom na to da je u pitanju krug, dužina i pravac su nepostojeći. Međutim, ako je nešto *zatvoreno*, to znači da ono ima granice, što znači

¹⁵ Kao što Hribar misli, čovjek kao izuzetno biće, koje gleda bića u krugu svog obzorja, može da se digne iznad okruženja bića, ali iz kruga sopstvenog vidokruga ne može da izađe (Hribar, 1982, 90). Ukoliko čovjek ne spoznaje *sebe*, on podiže *zidove anonimnosti*, koje projicira na *Drugog*, posmatrajući ih kroz prizmu odsustva bezbjednosti. Dakle, anonimnost sebe dovodi do samootuđenja, a zatim i otuđenja *Drugog*.

¹⁶ “(lat. absolutum): 1. prvi, osnovni uzrok svim pojavama, vječno i nepromjenjivo (idealistički: Bog, duh; materijalistički: tvar); stvar po sebi; 2. bezuvjetno, neuvjetovano; neograničeno; savršeno; jednostavno; suprotno: relativno”, Izvor: <http://online-rjecnik.com/rjecnik/strane-rijeci>, pristupljeno 06. 02. 2019.

da nije neograničeno, niti beskonačno. Ovo poništava namjeru shvatanja apsolutnog kao koncepcije koja obuhvata sve postojanje i stvarnost, nego ga psihološki definira kao nešto što je *obuhvaćeno*, stoga i *ograđeno*, dakle i odvojeno od svoje okoline! Ovo *ugeometrenje Višeg bića*, smatramo, navodi do zaključka da je u korijenu čovjekove urođene potrebe stvaranja podjela koje se, konačno, manifestiraju zidovima (metaforički te doslovno u arhitekturi tektonikom struktura).

Etički smisao koncepcije religijskog tumačenja o pojmu dogma je učenje da je čovjek svjestan svoje dualne prirode,¹⁷ ali da odabere život koji je usmjeren ka ljubavi. Međutim, ontološko-epistemološka dualnost vezana uz poimanje liminalnih elemenata budi odbrambeni mehanizam kompartmentalizacije, a religijska dogma postaje oblik čovjekovog otuđenja. Ovakav način poimanja svijeta uvjetuje čovjeka na razdvajanje, isključivanje, ograđivanje i podizanje zidova u stanju ugroženosti zbog prisustva *Drugog*, a ugroženost kod samoootuđenog bića je lako postići prijeljnom preispitivanja dogmatizma izvora. Iako iskustva pokazuju da je laž da, ukoliko se ogradimo od nepoznatog, ono nas ne može povrijediti, tu dogmu usvajamo kao istinu po kojoj živimo, zanemarujući razarajuće posljedice ovog pristupa, koje kroz povijest rezultiraju ratovima i daljnjim podjelama i sukobima zasnovanim na fiktivnim razlikama i dogmatskim polazišnim tačkama za povod sukoba. Okruženje stvoreno na ovakvim dogmama ne njeguje kompleksnost identiteta, niti nudi poroznost potrebnu dostizanju harmonije *sebe* i *Drugog*, stvarajući ambis između dvoga. U tom kontekstu, prepoznajemo zid kao granicu tumačenja koja utjelovljuje obje strane, stoga postaje dogmatizirani razarajući element zaštite, metaforično i doslovno, te socijalno i prostorno.

6.0 Zaključak

Preispitivanja narativnih svojstava zida kao liminalnog artefakta, a uz osvrt na ontološko-epistemološki dualizam i poimanje religijskih praksi,

¹⁷ I *Bog* je dualan, istovremeno stvaralac svega, a posjeduje moć uništenja svega, istovremeno je udaljen i sveprisutan, istovremeno milostiv i osvetoljubiv.

ustanovilo je jedinstvenu poziciju zida u okviru promišljanja o prostoru općenito.

Arhitektura kao forma misli je refleksija promišljanja društva, ona je produkt kolektivnog svjesnog i nesvjesnog manifestiranog u prostor. Posredstvom arhitekture društvo projicira svoju istinu u prostor, stvarajući ovojnice koje razgraničavaju različite vrste prostora i komuniciraju njihove uloge. Zbog ljudske perspektive iz koje čovjek konzumira prostor, zid je artefakt koji najjače i najizravnije komunicira te istine, te na taj način prevazilazi svoju ulogu pukog elementa tektonike.

S obzirom na svoju poziciju na prelazu između dvije sredine koje jasno razgraničava, zid je liminalan artefakt koji najavljuje promjenu. Ipak, njegovoj fizičkoj rigidnosti suprotstavlja se metafizička fluidnost. Iz tog razloga, zid može podrazumijevati brojna tumačenja i manifestacije utjelovljene kroz različite narative – konkretno, narativ zaštite, komunikacije, obilježavanja i sjećanja, koji se mogu manifestirati i percipirati na različite načine, pružajući ljudima kontekst za stvaranje smisla, koji se uobličuje kroz socijalna, kulturološka, politička, filozofska (...) (često kontradiktorna) tumačenja u materijalnom okruženju.

Dakle, zid je artefakt koji pomaže čovjeku da strukturira i organizira socioprostorno okruženje kroz njegova tumačenja. Iz tog razloga, može se očitovati kao patološki prevod ljudske nemogućnosti da pojmi ideju beskonačnosti bez toga da je stavi u okvire ograničenja, što se može odraziti kroz fenomen podjele općenito, koja je ekstenzija čovjekovog instinkta teritorijalnosti i vezivanja čovjeka, društva i njihovih produkata za konkretan prostor. Prostorna podjela koju simbolizira zid nosi sa sobom društveni reciprocitet koji ojačava potrebu za građenjem dodatnih zidova, ukoliko je prvobitna intencija zida percipirana kao zaštita od *Drugog*, pokrećući ciklus paranoje i gradnje. Jasno je da sami, samostalno kao pojedinci i društvo, oblikujemo svoje dogme i način na koji ćemo ih živjeti. Dogma podjele potiče od samootuđenja izazvanim nepotpunim shvatanjem koncepcije arhitektonskog kodiranja elemenata *tehne* i *Vrhov-*

nog ili *Apsolutnog bića*, zatim nepotpunim shvatanjem dualizma *sebe*, što projiciramo na *Drugo*, a posljedično i fizičkom manifestacijom zidovima, utjelovljujući navedene narative. Arhitektura (i zid kao njen, čovjeku najbliži, sastavni element) pobuđuje kompleksno *više*, te je sredstvo koje ima moć da posreduje, upravlja i kontrolira dogme i odgovor čovjekova bića na njih kroz isprepletenost zida sa njegovom reprezentacijom koju stvaraju ljudska djelovanja.

Konačno, tragajući za relacijom ograđivanja kao načina zaštite interpretacije svetosti (prostora i društva) i zida kao liminalnog artefakta koji stvara značenje u pratećim istinama i dogmama, jedan od odgovora pronalazimo u teološkoj filozofiji kao uzroku strukturalnih dogmi u arhitekturi, koje kroz metaforički izričaj utemeljen na subjektivnom patološkom dogmatizmu religijskog poimanja svijeta ostvaruje doslovnu kolektivnu interpretaciju kroz arhitekturu i njene elemente, konkretno kroz artefakt zida.

BIBLIOGRAFIJA

1. Arendt, H. (1958): *The Human Condition: A Study of the Central Dilemma Facing Modern Man*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Brighenti, A. M. & Kärrholm, M. (2019): *Urban Walls: Political and Cultural Meanings of Vertical Structures and Surfaces*. New York: Routledge.
3. De Luca Picione, R. & Valsiner, J. (2017): Psychological Functions of Semiotic Borders in Sense-Making: Liminality of Narrative Processes. *Europe's Journal of Psychology*, 13(3), 532-547.
4. Fontana-Giusti, G. (2011): Walling and the city: the effects of walls and walling within the city space. *Journal of Architecture*, 16(3), 309-345.
5. Foucault, M. (1965): *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. New York: Vintage Books.
6. Foucault, M. (1975): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
7. Gusevich, M. (1988): Decoration and Decorum, Adolf Loos's Critique of Kitsch. *New German Critique*, 43(1), 97-123.

8. Hamidović, M. (2014): Gramatika Bosne 2: semantika konteksta ideje i stvari svrhe: vrednovanje idioma bosanske kulturne baštine (Grammar of Bosnia 2: Semantics of Context of Ideas and Things of Purpose: Evaluating the Idioms of Bosnian Cultural Heritage). Sarajevo: Buybook.
9. Hansen, M. H. (2006): *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. New York: Oxford University Press.
10. Hribar, T. (1982): *Istina o istini (The Truth About the Truth)*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
11. Jütte, D. (2014): Entering a city: on a lost early modern practice. *Urban History*, 41(2), 204-227. Dostupno na / Available on: doi:10.1017/S096392681300062X (Pristupljeno / Accessed: 20. 06. 2023).
12. Kostof, S. (1991): *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames and Hudson, Ltd.
13. Lee, A. (2014): Pursuing the Pomerium: The Ritual and Reality of the Sacred Boundary of Roman Lincoln. *Lincolnshire History and Archaeology Journal*, 49.
14. Mikalson, J. D. (2010): *Ancient Greek Religion*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
15. Mumford, L. (2006): *Grad u istoriji*. Novi Beograd: Book & Marso.
16. Qian, Y. (2019): Conflict and Identity: The Ritual of Wall Construction in Early China. *Asian Perspectives*, 58(2), 287-315.
17. Rykwert, J. (1988): *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*. Cambridge: The MIT Press.
18. Semper, G. (1989): *The Four Elements of Architecture and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Šerman, K. (2000): O problemu istine u arhitekturi: Gottfried Semper i pokušaj ustroja istinskog arhitektonskog sustava. *Prostor*, 8(2), 137-174.
20. Turner, V. (1974): Liminal to liminoid in play, flow and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies*, 60(3), 53-92.
21. Waldenfels, B. (2011): *Phenomenology of the Alien*. Evanston: Northwestern University Press.